

УДК 947.7:327]+341.17(477+474)

Надтока О. О.

БАЛТО-ЧОРНОМОРСЬКИЙ СОЮЗ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА І ПОЛІТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА

Статтю присвячено історії української зовнішньої політики. Пропоноване дослідження є однією з перших в історіографії міжнародних відносин України розвідкою щодо розвитку інтеграційних процесів та ідей міжрегіонального об'єднання на теренах Балто-Чорноморського простору.

Розпад СРСР, ОВД та РВД для світової політики знаменував насамперед кінець холодної війни. Проте для країн Центрально-Східної Європи ці перетворення мали значно більше значення, аніж навіть творення чи відтворення ціл-

ком нових за політичною орієнтацією державних інституцій. Постала цілком прогнозована проблема заповнення політичного вакууму, поновлення економічного співробітництва й гарантій власної безпеки.

Не в останню чергу саме через такі умови з 1989 по 1993 роки на території Центрально-Східної Європи виникло 6 регіональних (субрегіональних) організацій: Вишеградська група, Договір про вільну торгівлю у Центральній Європі, Рада Баренцова / Євроарктичного регіону (РБЄР), Рада країн Балтійського моря (РБЄР або РДБМ), Центрально-Європейська Ініціатива (ЦЄІ), Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС). Здавалося б, навіщо настільки широкий спектр організацій, якщо головна стратегічна мета чи не кожного з учасників таких об'єднань - членство у ЄС, НАТО і ООН. Проте сама постановка питання дає цілком зрозумілу відповідь: регіональні організації у Центрально-Східній Європі дають змогу швидше й краще досягнути належного рівня (економічного, політичного соціального, екологічного та ін.), необхідного для повноправного членства, насамперед у ЄС. До того ж, завдяки такій співпраці, нарівні з двосторонніми відносинами вирішуються як міждержавні питання, так і проблеми транспорту й зв'язку. Не слід скидати з шалюк терезів і те, що з процесами глобалізації зменшується роль національних держав на міжнародній чи швидше вже просто світовій арені. Поступово збільшується вага і вплив регіональних угруповань.

На цьому тлі цілком характерною палітрою постає ініціатива Балто-Чорноморського співробітництва. Задля кращого розуміння цього явища слід звернутися до витоків ідеї об'єднання країн Балто-Чорноморського регіону. А потім уже розглянути політико-економічні особливості постановки (як на даному етапі — лише в проектах) нового міжрегіонального об'єднання.

Перша світова війна внесла свої кардинальні зміни у розподіл сил на міжнародній арені. Розпад Австро-Угорської, Німецької, Османської і насамперед Російської імперій та постання нових незалежних держав стали найвищим проявом націоналізму, який попри те не заперечував ідей інтеграції. Загальноєвропейське прагнення побудови довготривалого миру спиралось на бачення необхідності створення міжнародної інституції, яка б внесла лад в анархію міжнародних відносин. На таких засадах виникає Ліга Націй.

Для невеликих націй, якими в першу чергу є прибалти (проголосили незалежність: Естонія - 24.04.1918 р., Латвія - 18.11.1918р., Литва - 16.02.1918 р.), постало питання про виживання в умовах тиску з боку більшовицької Росії та Німеччини. Звернення до Ліги Націй прибалтійських країн про прийняття було задоволене лише

22 вересня 1921 р. [1], і це зважаючи на те, що питання остаточного визнання було покладене на неї союзними державами ще 20 серпня 1919 р., коли тимчасово визнали незалежність Прибалтійських держав [2].

Але ж до того часу слід було забезпечити свою незалежність, враховуючи те, що малі держави не були спроможні самотужки підтвердити свої прагнення. Протириччя між необхідністю національного самовизначення та слабкістю малих націй було вирішене через ідеї створення регіональних ліг-об'єднань. Так, 1918 р. стверджується ідея так званої Балтійської Ліги (Балтійського Союзу).

Перші заклики щодо об'єднання країн Балтійського моря висунув, імовірно, естонський письменник Г. Суйте [3]. Ще 1917 р. він пропонував створити фіно-естонську унію для протидії Німеччині. Сама німецька держава будувала плани об'єднання естонської та латвійської територій у «Балтійське герцогство» та приєднання його до своїх володінь [4]. Однак німецькі впливи з об'єктивних причин слабшають. Активні дії на цій арені розгортають Англія та Франція.

Влітку 1918 р. в Парижі в кулуарах висловлено ідею союзу, до якого б увійшли: Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Естонія, Литва, Латвія, Польща [5]. Ймовірно, що спроби створити Прибалтійську Лігу робили Франція та Швеція [6]. Однак незрозуміло, чому тоді скандинавські країни висловилися проти такого проекту [7]. Англія в свою чергу висловлюється за конфедерацію прибалтів у складі латишів, литовців, естонців, шведів, датчан і норвежців [8]. Доволі ексцентричну пропозицію висунули Сполучені Штати Америки: взяти собі мандат на Литву і Латвію, а Естонію віддати під мандат Великобританії [9].

Насправді новопроголошені прибалтійські держави не мали відповідних умов та інституцій для незалежного врядування: ані законів, ані політичних установ, ані власних армій, ані власної грошової системи, ані, врешті-решт, міжнародного визнання. Тому вони й прагнули об'єднання у всіх зазначених сферах, навіть попри відчутні суперечки. Боротьбу за головування у регіоні проводили Англія і Франція (головне протириччя - «велика Польща», підтримувана Францією, як провідна сила у майбутньому Балтійському Союзі) між собою і спільно проти Радянської Росії, створюючи «північний санітарний кордон». Прискіплива увага до регіону цих держав не повинна вводити в оману. Справжні наміри очевидні: СРСР визнає незалежність прибалтій-

ських держав у 1920 році й водночас допомагає створенню радянських урядів у цих країнах для боротьби з самостійними режимами; Англія і Франція докладають усіх зусиль для створення Балтійського Союзу, але визнають прибалтійські держави лише 1921 р., хоч і мають власні економічні інтереси у цих країнах.

Інтеграційні процеси, таким чином, були не візією чи мрією, - це частина (зокрема, естонської та латвійської) зовнішньої політики. Перша половина 1919 р. відзначалась боротьбою за верховенство серед Балтійських держав. Та коли вона вщухла, нові національні уряди почали будувати новий регіональний устрій. Регіональні конференції виглядали вдалим засобом для досягнення мети: рівноправної та багатосторонньої співпраці.

Перша конференція відбулася у Ризі 10 вересня 1919 р. [10]. Хоча в ній взяли участь лише прем'єр-міністри та міністри закордонних справ Естонії, Латвії та Литви, це була сильна відповідь Паризькій мирній конференції, яка не дала собі ради з прибалтійським питанням. На наступних конференціях у Таллінні й Тарту (29.05-5.10.1919р.) вже приєдналась фінська делегація. У Гельсінкі (15-21.01.1920 р.) на конференцію прибула й Польща. І хоча конкретного результату досягнуто не було, відчуття можливості реальної побудови спільної незалежності закріпилося серед політиків.

Унікальною з точки зору інтеграції конференцію у м. Булдурі (за 20 км від Риги) зробила не лише присутність естонських, латвійських, литовських, польських, українських та фінських представників. Конференція, що тривала майже місяць (з 6.08 по 6.09.1920 р.), довела, що намагання створити новий регіональний порядок у східній частині регіону Балтійського моря були ширими.

Програма, розроблена міністром закордонних справ Латвії З. Мейєровіцом (одним з головних ініціаторів створення союзу), містила понад 100 детальних питань. Серед основних питань, виснесених на обговорення конференції, відповідно до Бюлетеня МЗС Латвії від 3 та 4 серпня 1920 р., були: оборонний союз, економічні договори від промисловості та сільського господарства до спільної банківської та монетарної систем, політична конвенція про спільні зв'язки та зовнішню політику, юридичні питання, культурні, санітарні та соціальні зв'язки [11]. Прагнення держав-учасниць гарантувати власний економічний розвиток та безпеку від зовнішніх посягань втілювалося у виробленому проекті договору, підписаного 31 серпня 1920 р. [12]. Відповідно

до його десяти статей держави-учасниці зобов'язувалися визнати одна одну де-юре; вирішувати територіальні питання мирним шляхом (через Лігу Націй); не допускати діяльності політичних угруповань, що ведуть ворожу політику щодо будь-якої з держав-учасниць; не укладати договорів з іншими державами, що не відповідають інтересам союзу чи направлені проти когось із держав-учасниць; укласти спільну військову конвенцію; забезпечити права національних меншин; забезпечити вільний шлях від Чорного до Балтійського моря. Конвенція мала набути чинності після ратифікації кожною з держав до 15 грудня 1920 р. Проте всі здобутки цієї непересічної за колом питань конференції залишилися лише на папері.

Можливо, причиною невдачі було різне бачення майбутнього самої організації: лише як військового альянсу проти Росії чи найширшого інтеграційного союзу. З іншого боку, доволі цікава система двосторонніх договорів виключала можливість порозуміння. Варшавський договір 21 квітня 1920 р. України з Польщею не давав змоги більше зблизитись Україні з Литвою. Особливо це стало зрозуміло після 9 жовтня, коли польські війська захопили Вільнюс. Проте, з іншого боку, та ж Польща вже 12 жовтня підписує прелімінарний мир з Радянською Росією у Ризі. Подібні мирні договори з Росією уклали й Естонія (2.01.1920 р.), Литва (12.07.1920 р.), Латвія (11.08.1920 р.). Україна позбавилась навіть гіпотетичного союзника - Фінляндії, від якої менш за все очікувалась допомога, теж через мирний договір з більшовиками (14.10.1920 р.). Після 22 листопада 1920 р. українські війська відійшли за межі України, і влада Директорії отримала статус екзильної, що значно послаблювало УНР як повноправного члена міжнародних відносин.

Невдача створення широкої коаліції не припинила пошуків можливої інтеграції країн регіону. Було завершено створення Балтійського оборонного союзу у 1923 р., коли до естонсько-литовського договору приєдналися латвійці. Від липня 1921 р., коли у Гельсінкі було проведено першу конференцію міністрів закордонних справ Фінляндії, Польщі, Естонії та Латвії, відбулося ще 7 подібних конференцій. Проте й вони припинилися після весни 1926 р. Гельсінська та Женевська конференції (січень та вересень 1925 р.) певною мірою підсумували здобутки п'ятирічного намагання створити Балтійський Союз і відмовились «від старої ідеї» [13].

Надворі стояв 1925 рік, і нові ідеї мали належний вплив: Локарнські договори, здавалось, забезпечили мир. Тому й виникають думки ство-

рити так зване «Східне Локарно» - прибалтійські країни - Польща, Прибалтика і скандинавські країни [14]. Подальша доля цих проектів ще достатньо не досліджена, але вони, вочевидь, також мали недовге життя.

Згасання інтересу до регіонального об'єднання зумовлювалося як протиріччями між можливими учасниками, так і повноправною участю в іншій міжнародній організації - Лізі Націй. Та коли остання почала доводити свою неспроможність утримання контролю над міжнародною ситуацією, відновилися прагнення створити регіональні організації. Прибалтійські країни в результаті договору про дружбу і співробітництво створили Балтійську Антанту, про що й було проголошено 12 вересня 1934 р. у Женеві [15]. У такій тривалій епопеї було поставлено, здавалося б, остаточну крапку. Але відзначається малоактивна діяльність організації, її слабкість і обмеженість, спричинені не в останню чергу національним шовінізмом. З іншого боку, у науці, культурі, загалом інтелектуальній сфері були позитивні зрушення: щорічно (з 1935 по 1940 рр.) проводився Балтійський конгрес інтелектуальної співпраці.

Особливістю самого феномену створення Балтійської Антанти є те, що затвердження цієї організації відбулося за авторитарних (!) режимів: у Естонії - К. П'ятса (від 03.1934 р.), у Латвії - К. Улманіса (від 05.1934 р.), у Литві - А. Смятони (від 04.1927 р.). Доволі складними були стосунки не лише серед цих держав, а й у світі. Тому не дивно, що розуміння нагальної необхідності інтеграції задля гарантування безпеки власної державності не полишало прибалтів. Зважаючи на недовість Балтійської Антанти, наприкінці 1939-го - на початку 1940 р. уряди Естонії, Литви та Латвії активізували свою діяльність у напрямку створення Балтійського військового союзу [16]. Але було вже запізно, і в серпні 1940 р. всі три держави були включені до складу СРСР як союзні республіки.

Так безславно завершився перший етап інтеграції у Балтійському регіоні. Бачення інтеграції як можливості побудови національної незалежності притлумлювалося стабілізацією державницького існування. Хоча прагнення інтеграції існувало протягом усього міжвоєнного періоду, почуття національної суверенності та ексклюзивності державних кордонів формувало сильну протидію до інтеграційних зусиль. Зазначимо, що так складалося не лише в Прибалтиці. Ліга Націй не виправдала покладених на неї сподівань усього світу, Мала Антанта (Чехословаччина, Румунія та Югославія) не врятувала країни регіо-

ну після Мюнхенської угоди 1938 р. Невдачі першого етапу регіоналізму, таким чином, були якщо не прогнозовані, то цілком зрозумілі.

Інтеграційними процесами переймалися й у Чорноморському регіоні. Подібна політична ситуація - проголошення незалежності: Азербайджан - травень 1918 р., Вірменія - 1917 р., Грузія - листопад 1917 р., Україна - 9 січня 1918 р.; поділ сфер інтересів: пункт 3 таємної англо-французької конвенції, підписаної в Парижі 23 грудня 1917 р., відносив до сфери впливу Англії території Північного Кавказу і Закавказзя, а до французької сфери входили Бессарабія, Україна і Крим, Польща і Дон [17]; натиск більшовиків і спроба протиставити їм регіональне військове об'єднання.

Оскільки тема є малодослідженою, то складно сказати, від кого йшла ініціатива, але вже у грудні 1920-го - березні 1921 р. було випрацьовано проект Договору Чорноморського союзу [18], в якому, посилаючись на спільну історичну долю і мету спільної боротьби за незалежність, проголошувалось: сторони зобов'язувалися взаємно визнати одна одну; спільно проводити боротьбу з більшовиками аж до постання в усіх державах демократичних устроїв; спільно боротися до виволонення всіх; подальший спільний захист; укладання угод мало проводитися з відома інших сторін; для реалізації планів і забезпечення функціонування створювався єдиний орган - Рада Чорноморського Союзу, який затверджував статут і наглядав за діями головнокомандувача спільних збройних сил, обраного за згодою сторін. Договір набув чинності з дня підписання, задля чого й провадилися заходи щодо якнайшвидшої організації конференції. До участі запрошувалися представники України, Грузії, Азербайджану, Кубані, Тереку, Дону і Російського політичного комітету. Хоч і не виключалася зацікавленість у цьому проекті Польщі та Румунії, зрештою, як і Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, але вже для ознайомлення з планами союзу Балтійської та Чорноморської організацій [19]. На конференції мали б також обговорюватися питання політичного, економічного, оборонного (військового), культурного та інших характерів.

Проте цим надіям не судилося збутися. Наприкінці 1920 р. Червоною армією було зайнято терени України, Азербайджану та Вірменії, 1921 р. - Грузії. Останні три країни у 1922 р. ввійшли до складу РСФСР як Закавказька федерація (сама Закавказька федерація створилася ще 22 квітня 1918 р. у складі Грузії, Азербайджану та Вірменії для кращого політичного утвердження і протистояння військовим зазіханням Німеччини, Туреччини, Англії та Росії [20]). Залишались,

звичайно, екзильні уряди, але вони мали незначний вплив на міжнародній арені. Хоч і тут не припинялись інтеграційні пошуки: князь М. Кочубей, перебуваючи на дипломатичній службі Директорії у Франції, 25 травня 1921 р. в листі до міністра закордонних справ УНР звітував, що, зважаючи на інтерес Франції у Чорному морі (під її протекторатом знаходились Туреччина, Румунія, Болгарія та Польща), можна було б зіграти на стратегічно важливому розташуванні України між Польщею і Румунією та Кавказом (до якого інтерес Франції ще остаточно не згас, хоча це й протиставлялося інтересам Англії) [21]. У вересні 1921 р. українські урядовці ще виношували вже примарні з огляду на статус еміграційних урядів, але перспективні як інтеграційні потуги, ідеї союзу колишніх «Російських держав»: України, Дону, Кубані, Гірських Республік, Грузії, Вірменії, Азербайджану з можливим подальшим включенням до його лав Туреччини, Польщі та Румунії [22].

Подальші пошуки основ кооперування регіону наштовхнулися на цілком зрозумілі перешкоди: відсутність реальних державних утворень серед більшості ймовірних учасників союзу не могла нівелюватися ніякою спільною працею на еміграції невизнаних урядів (наприклад, в організації «Прометей», до якої входили представники Дону, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Карелії, Криму, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України [23]).

Важливість цього регіону залишалася очевидною для західноєвропейських політиків упродовж тривалого часу. Так, у лютому 1926 р. У. Черчилль виявив зацікавленість до українських еміграційних сил та їхніх планів щодо майбутнього України, а в 1927 р. говорилося навіть про можливе створення за допомогою Великобританії армії УНР на теренах деяких сусідніх з Україною держав з подальшим нападом на СРСР. У Франції обговорювалася ідея створення «Чорноморської Антанти», до якої б під егідою Франції увійшли Україна, Кубань, Грузія та Азербайджан, але Франція після Локарно поступово здає свої позиції на дипломатичній арені, і тому цей союз, як і Балтійський, не мав практичного продовження. Бізнесові кола на одній зі своїх міжнародних конференцій говорили про прийнятність створення англо-німецького військово-економічного союзу, який, за їхніми планами, мав би відторгнути від СРСР Україну та Кавказ з подальшим їх перетворенням на протекторати Німеччини та Англії [24]. У німецьких планах відповідно до пам'ятки Розенберга про майбутню окупацію Німеччиною Радянського Союзу від 2 квіт-

ня 1941 р. передбачалося можливе створення не лише національних держав неросійських народів, а й такої комбінації, як поєднання районів України, Дону і Кавказу у формі Чорноморської конфедерації для активного протистояння СРСР [25]. Тому не дивно виглядає підтримка екзильними урядами політики Німеччини на певних етапах. Проте слід зазначити, що саме подібний план щодо окупованих територій не був прийнятий А. Гітлером.

Покладені на Чорноморський союз сподівання не виправдали себе через несприятливу зовнішню ситуацію та повільну роботу в напрямі дійсного впровадження ідей інтеграції країн регіону Чорного моря. Втім, попри всю ефемерність Чорноморського союзу, спроби об'єднання з Балтійським регіоном у єдину організацію робилися різноманітними політиками, особливо українськими.

Перші ознаки налагодження конструктивного діалогу і спроби міжрегіонального об'єднання проявляються ще наприкінці липня 1918 р. [26]. Тоді від литовського короля Міндаугаса II (графа Вільгельма фон Ураха з Вюртенберга) до П. Скоропадського було направлено «представника Естляндії та Ліфляндії» Е. Емендса з приводу поновлення товарообміну між Україною та Балтикою, а також щодо можливого будівництва єдиного Балто-Чорноморського водного шляху. На початку листопада 1918 р. обидва керманічі були відсторонені від керування державами, але ідеї Балто-Чорноморського співробітництва не зникли з обривів дипломатії Центрально-Східної Європи.

Відомо, що Юзеф Пілсудський мав плани створення нової Європи, в якій було б місце і для демократичної незалежної України, тому він був прихильником федерації Польщі, України, Білорусі й Литви [27]. Загалом у тогочасній польській зовнішній політиці простежувався акцент на литовське питання, з Литвою якраз і було найбільше бажання об'єднатись у федерацію чи союз [28]. Фіаско такого союзу вочевидь зумовили зближення у квітні з Україною та виношували ідеї створення коаліції Балтійських держав [29]. Але знов-таки з провідною роллю Польщі, як і в іншій ідеї: федерації Центрально-Східної Європи [30].

Невідомо, чи були проекти Пілсудського першими й автентичними, але в Україні прораховувався й інший, непольський варіант. Зокрема, С. Петлюра, з огляду на протистояння більшовицькій Росії та генералові А. Денікіну, 30 жовтня 1919 р. висловлюється про прийнятність комбінації союзу: Польща - Україна - Латвія - Литва -

Естонія [31]. І був не проти долучити до нього Кубань, Грузію та Азербайджан [32].

Водночас Фінляндія, в особі К. Маннергейма, ще в серпні 1919 р. мала проект створення союзу народів колишньої Російської імперії від Балтики до Чорного моря із залученням Польщі [33]. Литва виступала проти останньої кандидатури, вочевидь через історичні (а швидше територіальні) причини. Польща ж, навпаки, у співробітництві з Латвією, Естонією та Фінляндією вбачала можливість свого посилення стосовно Росії й тиску на Литву. Україна залучалася до цього союзу, оскільки тодішній уряд вбачав у майбутньому союзі Балтійських держав найкращі гарантії незалежності Балтійських держав і надійного миру у Східній Європі.

Непересічною подією мала стати конференція Балтійських держав у Булдурі (08-09.1920 р.), на якій була присутня делегація з України. Саме українське представництво виводило можливе регіональне об'єднання за межі Балтики. Можливо, саме ця конференція мала б стати відправною точкою для творення своєрідного міжрегіонального об'єднання і відповідно нового розкладу сил у Центрально-Східній Європі та іншої міжнародної ситуації. Проте наслідки конференції були невтішним, про що ми вже говорили.

Падалі зі зрозумілих причин сили, спрямовані на створення єдиного Балто-Чорноморського регіону, значно слабшають. Військова конвенція, підписана між Польщею, Фінляндією, Естонією і Україною 15 січня 1921 р. у Варшаві [34], була чи не останньою спробою не дати зникнути ідеї Балто-Чорноморського союзу. Проте і ця конвенція не набула чинності. І хоча, наприклад, ще в лютому 1921 р. Симон Петлюра покладав на держави Чорноморського басейну певні надії [35], вони вже перестали цікавити балтійські країни. 1921 рік для Балто-Чорноморського союзу виявився якщо не вирішальним, то принаймні доленосним. Країни Балтійського регіону отримали міжнародне визнання і повноправне членство у Лізі Націй, а країни Чорноморського регіону стали складовою нової, радянської імперії. Ідеям Балто-Чорноморського співробітництва на тривалий час довелося відійти у затінок.

За часів розквіту радянської експансії (як ідеології) країни Центрально-Східної Європи тією чи іншою мірою належали до єдиної сфери впливу Москви. СРСР стосовно своїх республік та ОВД і РЕВ - своїх учасників визначали об'єктивну співпрацю, інтеграцію та регіоналізм у військово-політичній та економічній сферах. За доби «оксамитових» та інших революцій 1989-1991 рр. система радянських зв'язків пере-

ривається. Пошук нових, стабільних партнерів розпочинається з таким самим завзяттям, як це було у 1918-1920-х рр. Вектори пошуку спрямовані в тих самих напрямках (!), і це не дивно. Захід був завжди орієнтиром, сусіди завжди залишались особливим центром уваги, партнери перевірялись історією.

Сусідство, географічна близькість, спільність сформованих протягом віків економічних та політичних інтересів, прагнення спільного вирішення завдань: подолання політичних криз, конфліктів, форсований розвиток ринкових відносин, становлення демократичних громадських структур і, нарешті, інтеграція у провідні європейські та євроатлантичні структури зумовлюють регіональні ініціативи по всій Центрально-Східній Європі. Саме завдяки регіональним утворенням імовірнішою виглядає ідея швидшого «повернення до Європи».

Сучасна «нова Північна Європа» [36] має такий вигляд: п'ять традиційних країн - Данія, Ісландія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, нові держави Балтії - Естонія, Латвія, Литва, північно-західні регіони Росії (Калінінградська і Санкт-Петербург / Ленінградська області), вісім північних земель Польщі, Німецькі Шлезвіг - Гольштинія, Мекленбург - Померанія, Гамбург, Берлін та Брандербург. Саме ці 11 країн, залучивши комісію ЄС на зустрічі міністрів закордонних справ у Копенгагені 5-6 березня 1992 р., створили Раду Держав Балтійського моря (РДБМ) з метою сприяння формуванню цілісної, стабільної, демократичної і процвітаючої Європи шляхом реалізації багатосторонньої співпраці, спрямованої на вирішення регіональних проблем [37]. Слід відзначити, що цей крок не зупинила навіть наявність глибоких регіональних диспропорцій, зокрема у зовнішньополітичній орієнтації: НАТО, Росія, нейтралітет; конкуренція щодо прокладання газопроводів з Росії; питання нацменшин (насамперед російської) тощо. РДБМ функціонує на рівні глав урядів з 1996 р., але активну участь у співробітництві беруть неурядові регіональні організації: Рада балтійських міст, Асоціація торгових палат, Організація зі співпраці між балтійськими портами. Проте успішність РДБМ обмежується малими фінансовими потугами, оскільки загальний фонд утворюється переважно через часткові внески країн-учасниць. Звичайно, йдуть пошуки посилення впливовості організації: за сприяння консультативної ради ділових кіл балтійських країн, підприємців регіону розглядаються проекти «Балтійського енергетичного кільця», що об'єднало б газу та електричну мережі регіо-

ну в цілому; побудови нового трубопроводу для постачання російського природного газу до Західної Європи. До компетенції РДБМ не входять питання безпеки (вочевидь, через різновекторність зовнішніх політик у військово-політичному питанні), але військово-співробітництво все ж наявне в регіоні (хоч і в обмеженому вигляді). Регулярні зустрічі у формулі «5+3» (традиційні і новопосталі держави Балтії), балтійський вектор західних держав забезпечують військово-співробітництво у регіоні. Зокрема, було створено оборонні структури прибалтійських держав: «Балбат» - Балтійський миротворчий батальйон (з 1994 р.), Балтнет - Балтійська система захисту повітряного простору, Балтрон - Балтійська морська ескадра, Балтдефкол - Балтійський коледж оборони (з 1999 р.) та інші [38].

Перспективність регіону виглядає довгостроковою не лише з огляду на членство країн-учасниць також у ЄС: Данія, Ірландія, Німеччина (від 1993 р.), Фінляндія, Швеція (від 1995 р.) - повноправні, та Польща (від 1995 р.) - асоційовані. Активні зовнішньо- та внутрішньополітичні дії, вдалі економічні заходи дали змогу фінському прем'єр-міністрові П. Ліппонену у вересні 1997 р. ініціювати нову складову для політики ЄС - «Північний вимір» [39]. У цьому напрямку розробляються проекти в енергетиці (газ, нафта, електроенергія) і транспорті (повітряні, морські, наземні коридори) [40]. Прикметно, що попри складні переплетіння проблем між державами і їхніми зовнішньополітичними орієнтирами розвиток співробітництва і процес регіональної інтеграції залишається на високому рівні.

Чорноморський регіон, на відміну від Балтійського,- регіон підвищеної гостроти соціально-економічних і політичних процесів, постійної перебудови міждержавних відносин, пов'язаних з виникненням нових держав, концентрації гарячих точок і міжетнічних конфліктів. Водночас геостратегічне значення регіону неоціненне. Через величезні масиви Південно-Східної Європи і Південно-Західної Азії, стикаючи Чорномор'я з трьома континентами, проходять зручні маршрути у країни Східної і Центральної Європи, на Близький і Середній Схід, у Північну Африку, на Каспій і в Центральну Азію. Чорне море в сукупності з протоками Босфор і Дарданелли та прилеглими морями забезпечує зацікавленим країнам зручний, до того ж для деяких з них єдиний вихід у Світовий Океан. За багатьма параметрами - йдеться про унікальне геостратегічне розташування чорноморського регіону (на стику трьох континентів - Європи, Азії, Африки),

чисельність населення країн (340 млн чоловік), розміри географічного простору (20 млн кв. км), природні корисні копалини, численну й переважно висококваліфіковану робочу силу, досвід кадрів, науково-технічний потенціал, унікальні рекреаційні та туристичні можливості, культурні та історичні здобутки народів,- регіон значно переважає інші субрегіональні структури.

Організація Чорноморського Економічного Співробітництва (ОЧЕС) виникла саме з усвідомлення непересічності регіону. Під час саміту у Стамбулі 25 червня 1992 р. було підписано підсумкову Декларацію зустрічі, яка знаменувала утворення ЧЕС у складі 11 країн: Азербайджану, Албанії, Болгарії, Вірменії, Греції, Грузії, Молдови, Росії, Румунії, Туреччини, України [41]. Статус спостерігача отримали: Польща, Ділова Рада ЧЕС (1992 р.), Туніс, Ізраїль, Єгипет, Словаччина (1993 р.), Італія, Австрія (1995 р.), Франція, Німеччина (1999 р.).

4-5 червня 1998 р. під час зустрічі глав держав/урядів країн - учасниць ЧЕС у Ялті підписано Статут Організації ЧЕС - документ, який перетворював існуючий міжурядовий механізм співробітництва на цілком сформовану регіональну економічну організацію - ОЧЕС з міжнародною правосуб'єктністю (статут набув чинності в квітні 1999 р. [42]). Прийнята на зустрічі декларація зафіксувала, що регіональне співробітництво держав - членів ОЧЕС розглядається у контексті світових процесів глобалізації. Пріоритетними визначалися сфери транспорту і зв'язку. Відзначимо російський проект «Чорноморського електроенергетичного кільця», що об'єднав би національні електромережі держав-учасниць з наступним можливим виходом на енергосистеми Західної Європи.

Співпраця на різних рівнях: міжурядовому, міжпарламентському, діловому, банківському, академічному,- знайшла своє втілення у діяльності Ради міністрів закордонних справ (РМЗС), що на своїх постійних засіданнях (у квітні й жовтні поточного року) затверджують резолюції та рекомендації державам-учасницям, щорічні бюджети тощо; Парламентської Асамблеї (ПАЧЕС), яка має сприяти у досягненні цілей, ратифікації документів, здійсненні рішень самітів ОЧЕС, Ділової ради ЧЕС, Чорноморського банку торгівлі і розвитку (з 1999 р.), Постійного академічного комітету, Міжнародного центру Чорноморських досліджень тощо.

Вдала діяльність організації сприяла нарощуванню її зусиль і значущості. Наразі ОЧЕС має статус спостерігача при Генеральній Асамблеї ООН. Про бажання участі в ОЧЕС у ролі її чле-

нів заявили Іран, Узбекистан, Македонія (переговори з цього приводу ще тривають), зі статусом спостерігачів - Боснія і Герцеговина, Білорусь, Угорщина, Йорданія, Казахстан, Кіпр, Словенія, Хорватія, додатково як неурядові організації - Болгарія, Греція, Росія, Румунія, Туреччина [43]. Водночас платформа співпраці ОЧЕС з ЄС має доповнювати співпрацю країн на двосторонній основі і сприяти поетапному формуванню зони вільної торгівлі в регіоні.

Чорноморський регіон є зоною політичного суперництва розвинених країн, тому ОЧЕС таки дає змогу відстоювання інтересів держав регіону. З огляду на це за орієнтир для ОЧЕС та її членів має слугувати зростання значення своєї регіональної організації у загальноєвропейському та євроазіатському просторі.

Паралельний розвиток регіонального співробітництва зумовлював як перетинання інтересів, так і взаємну зацікавленість двох організацій. Зрозуміла річ, що у країн Центрально-Східної Європи були різні стартові умови, й тому вони нерівномірно залучилися до процесу європейської інтеграції. Як висловився Л. Кучма, «на зміну "залізній" прийшла "паперова завіса"» [44]. З огляду на це, до певного часу Балтійським країнам вбачалося малокорисним звернення уваги на південь. Але поступово вималювалися реальні передумови для розвитку міжрегіонального співробітництва.

На сучасному етапі ця ідея офіційно вперше прозвучала під час саміту країн регіону у вересні 1997 р. у Вільнюсі [45]. І знову, як і в 1918—1920 рр., основним ініціатором виступила Україна, цього разу в особі Л. Кучми, який запропонував провести у 1999 р. в Україні зустріч глав держав Міжмор'я. Можна сказати, що ідея по-слугувувалася гаслом відновлення доброго, але забутого старого. Як відомо, шлях із варягів у греки був основним торговельним шляхом Східної Європи IX-XI ст., що вів із Скандинавії у Візантію через Балтійське море і по Дніпру до Чорного моря, але припинив своє існування із занепадом Київської Русі. Нині ж можна було б налагодити ще грандіозніший діалог-зв'язок: Європа - Азія - Африка.

Слід зазначити, що до того моменту, як проєкт Балто-Чорноморського співробітництва почав активно обговорюватися на найвищому рівні, його апробаціями займалися представники громадських організацій, політичних партій, підприємницьких структур і просто фізичні особи країн Міжмор'я. Необхідність активної співпраці для задоволення інтересів у цих колах вочевидь відчувалася гостріше. І тому вже 9-11 трав-

ня 1997 р. на Конгресі країн Міжмор'я, проведеному в м. Києві, було затверджено проєкт Статуту Балто-Чорноморської Асамблеї - громадської організації з міжнародним статусом, яка має на меті сприяти формуванню зони стабільності, безпеки та багатосторонньої співпраці [46].

На саміті глав держав та урядів, що відбувся 10-11 вересня 1999 р. у Ялті, паралельно з міжнародною конференцією, під спільним гаслом «Балто-Чорноморське співробітництво: до інтегрованої Європи без розділювальних ліній» були присутні 13 президентів, 2 прем'єр-міністри та 5 надзвичайних і повноважних послів з України, Азербайджану, Болгарії, Вірменії, Грузії, Естонії, Латвії, Литви, Молдови, Польщі, Словаччини, Фінляндії, Греції, Румунії та Російської Федерації [47]. Вітальні послання учасникам саміту надіслали керівництво ЄС, президент Німеччини, прем'єр-міністр Швеції, а також президенти Греції та Туреччини (вони не змогли приїхати через трагічні наслідки землетрусів у їхніх країнах) [48]. У конференції взяло участь близько ста науковців з 22 країн, представники міжнародних організацій та інституцій: ЄС, ОБСЄ, РЕ, НАТО, РДБМ, Ділової Ради ОЧЕС, СНД, вчені, дипломати, громадські діячі.

Підсумком конференції, що проходила у дусі Вільнюської конференції 1997 р. «Співіснування націй та добросусідські відносини - гарантія безпеки та стабільності в Європі», стала спільна заява високих учасників, у якій проголошувалося бажання учасників заохочувати вигідне співробітництво між країнами Балто-Чорноморського простору на двосторонній основі та сприяти створенню майбутньої архітектури європейської безпеки, вільної від розділювальних ліній; здійснювати спільні зусилля у розв'язанні й попередженні конфліктів та збереженні миру, безпеки й стабільності на Балто-Чорноморському просторі; сприяти імплементації Пакту стабільності для Південно-Східної Європи; розвивати економічне співробітництво через спільні проєкти в галузі енергетики, транспорту, зв'язку, екології та інших сферах; поглиблювати співробітництво в гуманітарній сфері як засобі підтримки демократичних традицій та узгодженості процесів загальноєвропейської інтеграції; боротись проти нових загроз стабільності та безпеці, таких як тероризм, нелегальна міграція, незаконний обіг наркотиків та зброї; взаємно співпрацювати для зміцнення потенціалу участі їхніх країн у європейській та євроатлантичній інтеграції [49].

Ялтинський саміт підтвердив особливу роль Балто-Чорноморського регіону в забезпеченні стабільності демократії, процвітання і безпеки

всього євроатлантичного простору в XXI столітті. Його проведення сприяло усвідомленню важливості об'єднання зусиль країн Балто-Чорноморського простору як невід'ємної частини загальноєвропейського процесу в рамках існуючих тут регіональних та субрегіональних організацій і форумів (РДБМ, ЦЄІ, ОЧЕС, ГУУАМ, «трикутників співпраці», єврорегіонів та ін.).

Налагодження співробітництва між РДБМ та ОЧЕС має інституційно представити ланку, що поєднує між собою два регіони, передовсім у торговельно-економічній, транспортній, енергетичній та екологічній сферах, що разом із перспективою використання досвіду кожної з цих структур сприятиме створенню реальних передумов для розвитку співробітництва між цими інституціями.

«XX століття відкриває еру федералізму» [50], - писав у середині XIX ст. П. Ж. Прудон - один з основоположників анархізму і противників капіталізму. Його пророцтву судилося здійснитися. Умовний перший етап регіоналізму розпочався одразу по закінченні Першої світової війни і мав за прикметну рису протиставлення розуміння необхідності інтеграційних процесів та непереможності ексклюзивного націоналізму. Балто-Чорноморський союз на цьому етапі був приречений на невдачу. Життя йому могло подарувати лише активне протиставлення інтегрованих сил регіону як Сходу, так і Заходу, проте цьому не судилося збутися не через інтенсивний вплив різнополюсних сил на уряди держав регіону, а швидше через усвідомлення себе малими націями, яким без зовнішньої допомоги не вдається відстояти власну державність: столітній прес колоніалізму зробив свою справу.

На другому етапі регіоналістичних прагнень у Центрально-Східній Європі маємо вже іншу ситуацію: країни регіону відстали від західноєвропейського регіоналізму, що утвердив себе у постіндустріальному, неоліберальному світі переважно позитивно. І вони, усвідомлюючи, що потрібно наздоганяти згаяне, а самотужки це буде

складно зробити, намагаються через інтеграційні процеси у близькому історично та географічно регіоні довести своє право на існування на рівних із Заходом. Слід додати, що в міжнародній політиці простежується тенденція до кризи інституцій суверенної національної держави, й тому вдало сформовані та адекватно діючі регіональні організації можуть належним чином представляти інтереси країн регіону.

Як видно, біля витоків Балто-Чорноморського союзу і першого, і другого разу стояла Україна. На даному етапі Україна як активний член ОЧЕС та спостерігач у РДБМ має всі шанси стати центром міжрегіональних об'єднувачих ініціатив. І хоча єдність Балто-Чорноморського простору було лише задекларовано, вважаємо, що інституалізація союзу не лише необхідна, а й дуже перспективна річ. Об'єднання транспортних коридорів № 9 (поєднує Балтійське, Чорне й Азовське моря) і № 9а (від Гельсінкі через Санкт-Петербург до Москви) - своєрідного нового шляху «з вар'ягів у греки», з Великим Шовковим шляхом (від Китаю до Середньої Азії) в єдину транспортну систему мало б грандіозний економічний та політичний ефект.

Такий союз мав би непересічне значення для всієї Європи, а «бідний» аналог ЄС міг би стати не лише відчутним конкурентом для цієї організації, а й гарним стимулом для широкомасштабної загальноєвропейської інтеграції без розділовальних ліній. Зрозуміло, що успіх регіональних ініціатив залежить від рівня розвитку учасників, схожості державних устроїв тощо. Тому в Балто-Чорноморському регіоні очевидний дисбаланс між Північчю і Півднем (як між Заходом та Сходом Європи), наявність якого й уповільнює формування затвердження союзу.

Балто-Чорноморський союз так і залишається візією через страх ініціативи, успадкований від комплексу «маленької нації», поширеного у Центрально-Східній Європі. Епоха глобалізації не прощає повільності, втім, як не прощає й інакودумства.

1. Детальніше про стосунки Прибалтійських держав з Лігою Націй див.: *Zigurds L. Zile. A Baltic Presence at the League of Nations II The Baltic States at the Historical Crossroads. Political, economic and legal problems and opportunities in the context of international cooperation at the beginning of the 21st century. A collection of articles. Edit by Dr. Habil. Talavs Jundzis. Riga, Latvian Academy of Sciences, 2001-2002 (second revised and expanded edition (first ed. 1998)). - P. 367-380.*
2. *Дюрозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів // Пер. з фр. Є. Маричева, Л. Погорелової, В. Чайковського, - К.: Основи, 1995.- С. 36.
3. *Арумязь Х.* За кулісами «Балтійського союзу» (из истории внешней политики буржуазной Эстонии 1920-1925 гг.). - Таллинн: Изд-во «ЭэстиРААМАТ», 1966.-С. 21.
4. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів /

За ред. Л. Зашкільняка. - Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2001.- С. 395.

5. *Арумязь Х.* Вказ. праця.- С. 22.
6. *Штейнберг В. А.* Латвия во внешнеполитическом противоборстве Советской России и держав Запада 1917-1920-Рига: Зинатне, 1979- С. 149.
7. *Арумязь Х.* Вказ. праця.- С. 22.
8. *Штейнберг В. А.* Вказ. праця.- С. 147-148.
9. Там само.- С. 147.
10. *Marko Lehti.* Baltic Co-operation after the First World War: Independence through integration. // *op.cit.*- P. 356.
11. Центральный державный архив вищих органов власти та управління України (ЦДАВОУ) Ф. 3696, Оп. 2, Спр. 176, арк. 38-39 зв., 40-^1 зв.
12. ЦДАВОУ Ф. 3696, Оп. 2, Спр. 371, арк. 79-81, 154-156 зв.; Ф. 3696, Оп. 2, Спр. 9^а, арк. 82; Ф. 3696, Оп. 3, Спр. 8, арк. 14.

13. Варславян А. Я. Английский империализм и буржуазная Латвия. Экономические и политические взаимоотношения 1920–1929 гг. Автореферат... дис. на соискание ученой степени доктора исторических наук.– Ленинград, 1974.– С. 34.
14. Сиполс В. Я. Тайная дипломатия. Буржуазная Латвия в антисоветских планах империалистических держав 1919–1940 гг.– Рига: Лиесма, 1986.– С. 135–136.
15. Janis Strdins, Dzintra Cebere. Establishment of an Intellectual Entente in the Baltic States // *Op. cit.*– P. 291.
16. Історія Центрально-Східної Європи...– С. 471.
17. Сідак В. С., Степанков В. С. З історії української розвідки та контррозвідки: Нариси.– К.: Ін-т СБ України, 1995.– С. 122; Овсій І. О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року): Навч. посібник.– К.: Либідь, 1999.– С. 158.
18. ЦДАВОУ Ф. 3696, Оп. 2, Спр. 361, арк. 22–22 зв.
19. ЦДАВОУ Ф. 3696, Оп. 2, Спр. 361, арк. 26–27 зв.
20. Дюрозель Ж.-Б. Вказана праця.– С. 40.
21. ЦДАВОУ Ф. 3696, Оп. 2, Спр. 186, арк. 4–7.
22. ЦДАВОУ Ф. 3696, Оп. 2, Спр. 186, арк. 21.
23. Троцинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище // НАН України. Інститут соціології. Відп. ред. В. Б. Євтух.– К.: Інтел, 1994.– С. 94; Овсій І. О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року): Навч. посібник.– К.: Либідь, 1999.– С. 200; Каменецький І. УНР і українська загранична політика між двома світовими війнами // Український історик.– 1993, рік XXX, № 1–4 (116–119).– С. 87; Лівницький М. А. ДЦУНР в екзилі між 1920–1940 роками.– Мюнхен, Філадельфія: Вид-во «Українське інформаційне бюро», 1984.– С. 41.
24. Овсій І. О. Вказ. праця.– С. 200–2002.
25. Україна в ХХ столітті (1900–2000): 36. документів і матеріалів / Упор. А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. Ю. Король та ін.– К.: Вища шк., 2000.– С. 126–127.
26. Матвієнко В. Україна і Балтія у 1920-ті роки: перший досвід налагодження союзницьких міждержавних відносин // Київська старовина.– 2002.–№ 4.– С. 68.
27. Єременко Т. Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський // У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри / Упор. В. Михальчук, Д. Степовик.– К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997.– С. 213.
28. Шліхта Н. «Федераліст» Юзеф Пілсудський: його погляди на національно-територіальне питання та вплив цих поглядів на міжнародну політику Польщі (м. Київ, 25–27 червня 1999 року) / Упор. Т. Балабушевич, Н. Довженко.– К., 1999.– С. 117.
29. Шліхта Н. Вказ. праця.– С. 119–120.
30. Шамраєва В. Андрій Лівницький: штрихи до політичної біографії // Київська старовина, 2001, № 1.– С. 161.
31. ЦДАВОУ Ф. 3809, Оп. 2, Спр. 1, арк. 5–6.
32. Шамраєва В. Вказ. праця.– С. 161.
33. ЦДАВОУ Ф. 3696, Оп. 3, Спр. 8, арк. 14.
34. Троцинський В. П. Вказ. праця.– С. 241.
35. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. У 3-х тт. Т. 3 / Упор. В. Сергійчик.– К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999.– С. 389.
36. Антюшина Н. М., Дерябин Ю. С., Кутовой Е. Г. Север Европы и Балтия. «Северное измерение» // *Европа: вчера, сегодня, завтра* / Институт Европы РАН.– М.: ЗАО Изд-во «Экономика», 2002.– С. 434; Eduards Bruno Deksnis. Baltic Accession to the European Union: Challenge and Opportunity // *op. cit.*– P. 84.
37. Eduards Bruno Deksnis. Baltic Accession to the European Union: Challenge and Opportunity // *op. cit.*– P. 94; Антюшина Н. М., Дерябин Ю. С., Кутовой Е. Г. Вказ. праця.– С. 441–442.
38. Детальніше про військове співробітництво див.: Karlis Kreslins. An Opinion on the Military Integration of the Baltic States // *Op. cit.*– P. 334–352; Edgars Dunsdorfs. The Baltic States – Common Features and Distinctions // *Op. cit.*– P. 288; Антюшина Н. М., Дерябин Ю. С., Кутовой Е. Г. Вказ. праця.– С. 442; Історія Центрально-Східної Європи. ...– С. 594, 596, 598.
39. Антюшина Н. М., Дерябин Ю. С., Кутовой Е. Г. Вказ. праця.– С. 446.
40. Там само.– С. 450.
41. Литвин В. Зовнішня політика України 1990–2000 // Віче.– 2001.– № 1.– С. 26; Кутовой Е. Г. Чорноморський регіон // *Европа: вчера, сегодня, завтра* / Институт Европы РАН.– М.: ЗАО Изд-во «Экономика», 2002.– С. 461–462.
42. Кутовой Е. Г. Вказ. праця.– С. 463.
43. Там само.– С. 470–471.
44. «Балто-Чорноморське співробітництво: до інтегрованої Європи ХХІ століття без розділювальних ліній». Міжнар. конференція 10–11 вересня 1999 р. Ялта, Україна.– К., МЗС України, 1999.– С. 8.
45. Литвин В. Вказ. праця.– С. 27.
46. Балто-Чорноморська Асамблея: Установчий конгрес. 9–11 травня 1997 р., IV конгрес Ліги партій країн Міжмор'я.– К., 1997.– С. 3.
47. Кулик О. Ялта: нова сторінка співробітництва у Європі // Урядовий кур'єр, 14 вересня 1999: № 171 (1606).–С. 1; «Балто-Чорноморське співробітництво: до інтегрованої Європи ХХІ століття без розділювальних ліній». Міжнар. конференція 10–11 вересня 1999 р. Ялта, Україна.– К., МЗС України, 1999.– С. 7–51.
48. Литвин В. Вказ. праця.– С. 28.
49. «Балто-Чорноморське співробітництво: до інтегрованої Європи ХХІ століття без розділювальних ліній». Міжнар. конференція 10–11 вересня 1999 р. Ялта, Україна.– К., МЗС України, 1999.– С. 52–53.
50. Бусьгіна І. М. Концептуальные основы европейского регионализма. Западная Европа // *Европа: вчера, сегодня, завтра* / Институт Европы РАН.– М.: ЗАО Изд-во «Экономика», 2002.– С. 401.

O. Nadтока

BALTIC/BLACK SEA UNION: HISTORIC RETROSPECTIVE REVIEW AND POLITICAL PROSPECTS

The article is devoted to the history of the foreign policy of Ukraine. The proposed research is one of the first investigations in the historiography of international relations of Ukraine on the integration processes and ideas of interregional cooperation in the Baltic/Black Sea area.